

Андрій Томашевський

**ВНЕСОК В.П. ПЕТРОВА У СТАНОВЛЕННЯ
ВІТЧИЗНЯНИХ ЕКОЛОГО-ГОСПОДАРСЬКИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОЇ ДОБИ**
(виступ на науковій конференції)

Приємно, що наукова спадщина Петрова стає об'єктом всебічного вивчення та аналізу. Це не є церемоніальним ритуалом календарно-ювілейного походження. Суть в тому, що нормальний розвиток наукових дисциплін вимагає опори на попередників, усвідомлення часу, обставин, потреби, способів і причин, за яких вперше конкретний вчений першим усвідомив і сформулював відповідні важливі новаційні положення та висновки. Постать В.П. Петрова, — вченого — ерудита й енциклопедиста, універсала, аналітика з потужним даром передбачення і виразними ознаками геніальності не випадково викликає в вчених вже кількох поколінь закономірний і багатограний інтерес. Усвідомлення цілісності, системності поглядів і наукового доробку Петрова ще попереду.

Сучасний розвиток вітчизняної історико-археологічної науки відзначений появою нових важливих тенденцій. Все активніше і ширше дослідники звертаються до розробки проблематики систем заселення, факторів, що їх визначали, до реконструкції давніх природних умов заселення і господарювання. Актуальні ці проблеми і для слов'яно-руської археології. Здається тепер таки, стає очевидним, що коректне та науково вірогідне дослідження східнослов'янського етногенезу та становлення державності не буде обґрунтованим і вичерпним без відтворення динамічної моделі заселення, його демографічного потенціалу, ознак ієрархії та внутрішньої структури, обставин вибору умов тогочасного довкілля.

На жаль, теоретична та методична лінія палеоекологічних і палеогосподарських досліджень, окреслена В.П. Петровим, не знайшла повноцінного продовження в тогочасній вітчизняній науці. Вчений-енциклопедист Петров природно та гармонійно поєднував в своїй науковій діяльності найрізноманітніші інтереси, знання та дослідницькі прийоми. Натомість, увага практично всіх тогочасних та наступних дослідників, їх методи формування і обробки джерельної бази були направлені на виділення все нових різновидів культур, варіантів і типів за етнізуючи-

ми, не рідко суб'єктивно визначеними, ознаками. Пошук дівільно відокремлених від загального системного контексту ознак та етно-індикаторів все далі заводив дослідників від вивчення матеріалізованих, вречевлених в земляній проекції базових складових — системи заселення, екологічного тла та демографічно-господарського потенціалу населення тих чи інших соціальних організмів давнини. Саме ці компоненти складають основу культури життєзабезпечення, як її тепер називають. До речі, це був кризовий за його наслідками, процес відходу від нормального раціонального економічного марксизму до старого німецького, по суті завдань та методів, пошуку «крапель крові», тільки тепер — умовно слов'янської.

Сучасне повернення на новому рівні до питань заселення, екологічної та палеогосподарської проблематики, синхронного та діахронного порівняння рівнів розвитку господарства населення різних регіонів, визначення їх зв'язків неодмінно повертає нас до вивчення й усвідомлення наукової спадщини та теоретичного доробку вченого-універсала В.П. Петрова.

Цікава і показова динаміка розвитку наукової думки вченого: початок 30-х років — вивчення підсічного землеробства та пов'язаних із ним особливостей заселення, лексики, обрядовості та фольклору. Після війни, з розвитком польових досліджень і поповненням археологічної джерельної бази, особливий науковий інтерес В.П. Петров проявляє до слов'янських старожитностей середини — третьої чверті I тис. н.е. та спеціально до корчакських (житомирських) пам'яток, відчувавши їх унікальне значення в етногенетичних процесах Східної Європи. Корчакські старожитності цікавили вченого не випадково і тому він, спираючись на архівні джерела С.С. Гамченка, намагався пролити більше світла та систематизувати ці матеріали. Сплав глибоких знань, неозорої ерудиції, наукового прозріння вченого та митця дозволяли В.П. Петрову розгледіти крізь туман неповного знання і браку наявних необхідних повноцінних джерел обриси і власне самий напрямок майбутніх досліджень суто слов'янських пам'яток.

Знайомство з роботами вченого, його методичним арсеналом та методологічними засадами переконує, що В.П. Петров без декларацій, реально в власній науковій практиці досліджував ключові проблеми, застосовуючи комплексний, просторовий, динамічний підходи. Звідси стовнка, але структурно складна концепція слов'янського етногенезу та розселення і

актуальні й досі погляди на пошуки слов'янської прабатьківщини в часі і просторі.

Дуже промовиста, з точки зору розуміння суті і значення постаті Петрова-вченого і така обставина. Знаний лінгвіст, філолог, фольклорист, семіотик, фаховий етнолог, він усвідомив і сформулював положення, згідно яких саме система, спосіб і потенціал заселення, прийоми господарського освоєння ландшафтно різних територій окремим соціумом є найбільш важливими, фундаментальними та ідентифікуючими характеристиками етносу. Звідси випливала й особлива роль джерел археологічного походження та науки, в яку В.П. Петров повернувся в повоєнний період. При роботі з класичною та непересічною працею «Подсечное земледелие», створеною ще в першій половині 1930-х років (!) і не виданою ще досі в своєму повному обсязі, не полишає відчуття, що В.П. Петров збирав і аналізував величезний обсяг спеціалізованої етнологічної інформації про лісопольове господарство, маючи на увазі аналогії археологічної давнини. І лише епізодично він висловив це над-завдання: «...ясно, що будь-яке з відзначених явищ може бути проєктованим на глибоке минуле, дозволяючи відтворювати зв'язки, які не сприймаються безпосередньо в уривчастих згадках писемних джерел чи з конкретних спостережень, отриманих в результаті археологічних розкопок. Припустимість подібних співставлень цілком очевидна». [1, с. 49].

Принагідно зазначимо, що саме на підставі порівняння територій і характеру систем заселення, способів освоєння просторів, ландшафтної прив'язки населених пунктів і відповідних умов навколишнього господарювання, вчений, крім низки інших важливих спостережень, підкреслив системну принципову різницю між черняхівською, та вірогідно, слов'янською серединами I тис. н.е. археологічними культурами.

Глибоко проаналізувавши історичні джерела і володіючи всією сумою етнологічних знань, В.П. Петров сформулював глибинний принцип давньослов'янського племінного розселення по річках, річкових басейнах. «Річкові системи визначали собою морфологію (і структуру) слов'янського племінного розселення — розчленування...» [2, с. 43]. Аналізуючи твори Йордана, Прокопія, псевдо-Маврикія, нашого літопису «про жалюгідні хатинки на великій відстані одна від одної, про розкиданість «окремих селищ», про «часте змінювання місця мешкання», про необхідність «займати багато землі» дослідник

зазначає, що ці згадки «пояснюють нам ландшафтно-топографічні і виробничо-господарські обставини, які зумовили той спосіб племінного розселення по річках, про який говорить в літописі. ...Поселення тяглися по течії ріки від гирла до верхів'їв» [2, с. 44].

Цікаве в цьому контексті побіжне міркування вченого про систему трипілля, що призводила до стягування земельних ділянок до осель і як кінцевий результат до — завершення роздроблення племінної території.

Зазначимо також інші окремі аспекти творчого доробку В.П. Петрова в справі еколого-господарських досліджень слов'яно-руської доби:

1. В.П. Петров практично впровадив необхідність вивчення просторового відображення суспільних і господарських явищ. Він увів в науковий обіг розуміння господарської діяльності, адекватної конкретним природним обставинам, як умови стійкого успішного заселення та функціонування конкретних соціальних організмів (СО) давнини.

2. Заклав підвалини вивчення давніх систем заселення, еколого-господарських умов заселення та їх впливу на способи господарювання і природокористування. Для цього він блискуче апробував і застосував *етнологічний підхід*. Причому хронологічно це сталося тоді, коли закордонні марксистсько орієнтовані вчені та центри ще тільки опановували самі теоретичні основи, які згодом через десятиріччя призведуть їх до формулювання засад нової географії та археології, процесуальної археології, і в цих рамках — просторового та палеоекологічного підходу.

3. Одним із найважливіших висновків вченого є **дефініція комплексного характеру лісового господарства східних слов'ян**. Актуальним і важливим є розуміння системи підсічного лісопольового землеробства, як складової частини складного і стрункого багатогалузевого лісового і річкового господарства в комплексі з неземлеробськими заняттями: мисливством, бортництвом, рибальством, лісовими промислами та ремеслами [1, с. 10, 33].

4. В.П. Петров вивів також **нерозривний зв'язок процесів розселення — освоєння як синхронного пошуку вгіль, сировини, місць помешкання, визначив населений пункт як основу системи заселення**.

5. Вчений постулював **нерозривний територіальний зв'язок (суміщення) місця помешкання (оселення) і відповідних вгіль**

(«новин» — «ляд», вгіль, ловів, бортей) його мешканців в десур-
сних зонах населених пунктів (РЗНП за сучасною термінологі-
єю) лісової зони: **єдність підсіки — ловиша — починка**. [1, с. 10, 35]. Підкреслена потенційна нерентабельність обробки ділянок за межами **5 верст** від оселення. [1, с. 17], що на півсто-
ліття випередило загальноувживаний тепер дослідниками **5-кілометровий** радіус.

6. Розгляд етнографічних і археологічних матеріалів пока-
зав взаємозв'язок рельєфно-топографічного положення посе-
лень і навколишніх вгіль з формами господарства, перш за все
— його аграрними галузями [1, с. 40–49, 61–63]. Створена
**ландшафтно-топографічна модель та її складові — рельєф, відношення до водної артерії, експозиція, ґрунтовий та рос-
линний покрив** були визначені як **основні чинники** (та дослід-
ницькі індикатори) **способу заселення та господарювання СО**.
Відокремлений рельєф, **відкрита мисова прирічковая схилова
топографія** ділянки, вкритої мішаним лісом, як вирішальні
системотворюючі фактори — умови при доборі місця підсіки
— селища. [1, с. 41]. В свою чергу, вже в наш час це спонукало
дослідників до спеціального виділення специфічних ознак не-
укріплених селищ, як категорії населених пунктів, найбільш
наближених до аграрно-промислової діяльності селянського
населення [3, с. 54–55; 4, с. 22–26].

7. Спостереження В.П. Петрова на мікрорегіональному рі-
вні свідчать, що причини особливостей топографії та експози-
ції селищ і навколишніх аграрно-господарських палеовгіль
слід шукати саме в сукупній дії **мікрокліматичних чинників**.
Комплексний аналіз етнографічно-статистичних матеріалів
минулого, здійснений В.П. Петровим, розкриває закономір-
ності заселення та освоєння лісових територій, пов'язані з аграр-
ним господарством в умовах суцільної лісової зони, включаючи
річкові долини. Хоча перш за все це стосується вогне-зрубного
землеробства, але в умовах Полісся притаманне будь-яким ін-
шим модифікаціям землекористування (перелогу, орним сис-
темам). Справа в тому, що розробка невеликих польових підсі-
чних ділянок в оточенні лісів, в низинах або на глухих вододі-
лах призводила до затінення ділянок, застою над ними повіт-
ря, туманів і надмірної вологості, ранніх паморозків [1, с. 50].
На прирічкових смугах з крутими вигинами, островами, миса-
ми, лугами забезпечувався набагато кращий дренаж, цирку-
ляція повітря, більш повільний хід добових температур, що

впливало на врожайність і сприятливість землеробства. Перевага віддавалась ділянкам на схилах підвишень, увалах на відміну від вододілів і долинних заплавл [1, с. 52–53, 57; 5, с. 65].

8. Досліднику належить розуміння підсіки, як способу господарювання окремих починків — селищ, ізольованих односімейних спільнот з **5 членів** — «ртів», але зовсім не обов'язково — великих родових громад. Сім'я = сільце [1, с. 14].

9. На основі проаналізованого етнологічного та статистичного матеріалу вчений уклав **квалітативні моделі, вихідні рамкові умови вибору господарських ділянок, їх врожайності, термінів і способів використання, тощо.**

10. В.П. Петрову притаманне застосування наукового підходу, що передбачав вивчення палеоекологічних і палеогосподарських проблем **через діяльність, розподіл часо-енергетичних витрат, їх цифрове вираження.** В.П. Петров у своїх роботах практично та блискуче використовував і розвивав ідеї О.В. Чаянова.

11. В.П. Петров випередив Л.М. Гумільова в ідеї складних зв'язків генезису конкретного етносу та ландшафтів, в яких цей процес починався та проходив.

Звісно, також, що до створення етнологічної археології Бінфорда, розробки засад та практики site catchment analysis ресурсних зон НП, моделювання ємності ландшафту, та багатьох сучасних методів і підходів передової світової науки залишалися ще десятиліття пошуків і прозрінь Чайлда, Кларка та їх наступників.

Система поглядів, ключові положення й окремі спостереження В.П. Петрова фактично та безумовно, свідомо чи підсвідомо лежать в основі сучасних вітчизняних і світових досліджень процесів розселення, господарського природокористування давнини.

На основі розроблених В.П. Петровим положень нам вдалося у свій час, в межах загального динамічного аналізу системи заселення, його палеоекології та господарської моделі Древлянської землі, по-новому оцінити відому фразу літопису. Йдеться про події 945 р., коли княгиня Ольга, взявши в облогу столицю древлян — Коростень, пропонувала мешканцям здатися: «...а вси города предашася мнь... и дьлають нивы своя и земли своя: а вы хошете измерети голодом...» [6, стб. 47]. Цей врибок досить широко використовувався для доказу ролі землеробства (одного) у слов'ян, і древлян зокрема, на початкових етапах розвитку Давньоруської держави [7, с. 253; 8, с. 26]. Етимологічний ана-

ліз вжитого літописцем терміну «нива» свідчить, що слово «нива» означало одночасно і поле, і ліс [9, с. 15], а його використання пов'язане з вогне-здубною технологією обробітку ґрунту, вивільненого в такий спосіб від лісу. Якщо «лядою» називали лісову місцевість, придатну до випалу, то «нивою» — вже підготовлене місце — підсіку. Характерний приклад є в житті XV ст., де Варлаам каже: «...древо посекаю и нивы творя» [10, с. 233–234]. Отже, вираз «длать нивы» досить чітко фіксує цілком певну аграрну систему, що існувала у древлян, як союзу племен лісової зони [11, с. 152].

1. *Петров В.П.* Подсечное земледелие. — К.: Наукова думка, 1968. — 228 с.

2. *Петров В.П.* Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. — К.: Наукова думка, 1972. — 214 с.

3. *Томашевський А.П.* Природно-господарський аспект заселення р. Тетерів у середньовічні часи // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 46–59.

4. *Томашевський А.П.* Правобережне Полісся (Система заселення) // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — 232 с.

5. *Шербань М.И.* Микроклиматическое районирование // Природа Украинской ССР. Климат. — К.: Наук. думка, 1964. — С. 202–213.

6. Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. — М.: Наука, 1962.

7. *Гришевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К.: Наук. Думка, 1991. — Т. 1. — 736 с.

8. *Повженко В.Й.* Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 267 с.

9. *Петров В.П.* Язык. Этнос. Фольклор: Автореф. по совокупности работ на соискание учёной степени канд. филол. наук. — К., 1966. — 61 с.

10. *Колесов В.М.* Мир человека в слове Древней Руси. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. — 312 с.

11. *Томашевський А.П.* Населення Східної Волині V–XIII ст. н. е. (Система заселення, екологія, господарство): Дис. канд. іст. наук. — К., 1993. — 406 с.

Вперше опубліковано у виданні: Вісник Київського національного ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Філософія. Політологія. — 2005. — Вип. 73–75. — С. 72–74.